

Els directors d'escena valencians en temps de democràcia

Ramon X. Rosselló (València)

En els estudis sobre el teatre valencià contemporani ben poca atenció ha meregut la direcció d'escena. Els autors i els seus textos, les unitats de producció o les sales han estat els protagonistes de la majoria de les recerques dutes a terme. És cert que aquesta figura, avui dia clau en la creació escènica, no va gaudir fins fa relativament poc d'un reconeixement públic. En l'àmbit valencià,¹ més enllà de casos puntuals, el director d'escena no prendrà un paper destacat i singular fins als anys vuitanta del segle XX, una vegada finalitzada l'etapa del teatre independent, vinculada habitualment a un plantejament de creació col·lectiva dels espectacles.² D'aleshores ençà, la nòmina de directors, i a poc a poc de directores, ha anat eixamplant-se fins a configurar una de les cares visibles del teatre del període democràtic. En gran mesura perquè aquests han esdevingut un motor important de la producció privada, cosa que sovint fa indistingibles directors i companyies on aquests exerceixen funcions de direcció artística. A més, perquè en la majoria de casos aquesta figura va lligada a altres facetes de la creació, com la dramaturgia, la interpretació o els dissenys d'escenografia i d'il·luminació, una circumstància que sovint impossibilita una valoració aïllada del treball de direcció.³ Tot plegat ens duu a pensar que al si del teatre valencià el director d'escena, com a activitat clarament diferenciada i singular, no ha arribat a ser la regla, tot i que tampoc ja no l'excepció. Així, dins aquesta aproximació a la figura del director d'escena, dedicarem especial atenció a la trajectòria de Carles Alfaro, el qual va estar al front durant més de vint

---

1 En aquest article ens centrarem en els directors que han exercit el seu treball, bàsicament, en el teatre professional de la ciutat de València (o en comarques pròximes) i en llengua catalana.

2 Podem recordar com, des del teatre de cambra o del teatre universitari dels anys cinquanta i seixanta, sorgiren directors rellevants: José M. Morera, José Sanchis Sinisterra o Antonio Díaz Zamora.

3 Una dualitat també habitual és la de director i professor; en són exemples A. Díaz Zamora, Juli Leal, Antoni Tordera, Alejandro Jornet o Ramón Moreno.

anys de l'emblemàtica companyia Moma Teatre i va representar de manera rotunda el segell creatiu d'aquesta professió a casa nostra.

■ 1 Els anys vuitanta, anys de canvis en el teatre

En aquest article ens situarem, concretament, en el període que queda delimitat pel començament del règim democràtic i els inicis d'un nou segle.⁴ Aquesta etapa, si fa no fa vint-i-cinc anys, es caracteritza per les conseqüències derivades d'uns canvis polítics de primer ordre, que es concretaren, especialment, en dues fites. En primer lloc, per les eleccions municipals, celebrades l'abril de 1979, amb el relleu consegüent a ajuntaments i diputacions provincials, i, en segon lloc, per la creació de l'estat de les autonomies, amb l'aprovació el 1982 de l'Estatut valencià. Aquests esdeveniments tingueren una repercussió indubtable en la gestió cultural i en l'específicament teatral (Rosselló, 2011: 77–79).

■ 1.1 El teatre privat: entre la professionalització i les noves companyies

Durant les acaballes dels anys setanta i els primers vuitanta del segle XX, veiem una gradual desarticulació dels grups del teatre independent, moviment característic de la dècada dels setanta (Rosselló, 1997). En alguns casos, aquests grups acabaren assolint la professionalització com a companyies o cooperatives; també assistírem a l'especialització dels seus membres dins la nònima teatral, una vegada abandonats els plantejaments de creació col·lectiva (Rosselló, 2010). Els exemples més clars d'aquest procés són les companyies encara en actiu P.T.V. (1971) i Pluja Teatre (1972), les quals van acabar dedicant-se al públic infantil. Pel que fa a la primera, posteriorment rebatejada amb el nom de P.T.V.-Clowns, hi trobem el treball ben destacable d'Eduardo Zamanillo (Palencia, 1946) com a autor, director i actor. Pluja Teatre, de Gandia, inicià el 1980 la seua producció per a infants amb el muntatge *Raspa, Sompo i el màgic Tutti-Frutti*. Aquesta línia ha continuat d'aleshores ençà amb espectacles com *Momo* (1986), *Eh! Tirant* (1990)

---

4 Agafem com a dates de tancament aquelles que es correspon amb la fi de l'activitat de la companyia Moma (final de la temporada 2003–2004) i amb el nomenament de Gil Lázaro com a directora de Teatres de la Generalitat Valenciana (estiu de 2005). Tot i que ens falta encara la perspectiva necessària, els anys 2004 i 2005 marquen la fi d'una etapa de creixement i l'inici d'un moment de progressiva davallada, si més no d'una part important de les iniciatives sorgides durant les dècades anteriors.

o *Peter Pan* (1992), una trajectòria que ha comptat amb Ximo Vidal (Gandia, 1950) com a director i dramaturg habitual.⁵

Així mateix, tenim el cas de L'Horta Teatre (Castellar-L'Oliveral, 1974), en què, durant la seua etapa encara com a grup no professional, a més d'espectacles presentats com a creacions col·lectives, hi veiem el treball d'alguns directors provinents dels anys setanta, amb Eduardo Zamanillo (*Somni*, 1980), Juli Leal⁶ (*Bloody Mary Show*, 1983) i Ximo Vidal (*Bandoler*, 1984), i de directors que irrompen en el panorama valencià, amb Alejandro Jorner (*La Pau retorna Atenes*, 1985), al front de muntatges que partien de textos d'autor autòcton (Herrerias, 2006). També, entre aquest conjunt inicial de companyies, hi ha L'Entaulat (1974–1997), la qual encetà la seua trajectòria professional a partir de 1977 amb *Salvem la natura*. L'Entaulat va comptar amb Manel Cubedo (Borriona, 1955) com a director, amb espectacles per a públic infantil tan emblemàtics com *Tirant lo Blanc* (1986), realitzat en col·laboració amb Los Duendes i el seu director Alberto Cebreiro.⁷

Pel que fa a companyies de nova creació, el 1979 inicia les activitats l'extint Teatre Estable del País Valencià (TEPV), vinculat al teatre València-Cinema. Els seus espectacles foren dirigits durant els primers anys per J. Gandia Casimiro (València, 1945), en una línia diferent a la dels grups provinents del teatre independent, lligada al repertori o a la dramaturgia estrangera.⁸ Durant els primers anys vuitanta sorgiran grups que, en gran part, van nàixer al voltant de la figura d'un actor i director jove: L'Om (Picassent, 1981), amb Santiago Sánchez, Bambalina Titelles (Albaida, 1981), en el seu origen amb Vicent Vila,⁹ Jàcara Teatro (Mutxamel, 1981), amb Juanluis Mira, Moma Teatre (València, 1982–2004), amb Carles Alfaro, La Pavana (València, 1983), amb Rafael Calatayud, o Xarxa Teatre (Vila-real, 1983), amb Manuel V. Vilanova i Leandre Escamilla.

5 Per a més informació podeu veure Gongora (2004).

6 Leal (València, 1946) començà la seua activitat en el teatre independent, especialment des del grup Carnestoltes (Rosselló, 2000).

7 Sobre aquesta etapa inicial del teatre per a infants podeu veure Cubedo / Vila / Herrerias (1995).

8 Entre els muntatges més vinculats al context valencià recordem *El cortesà* (1981) i *Escenes obscenes d'un espill* (1982). A partir de 1984 Gandia Casimiro passà a dirigir Teatres de la Diputació. Per a més informació sobre el TEPV podeu veure Herrerias (2001). Directors com Leal (*Gresca al Palmar*, 1983, i *La primera de la classe*, 1986) o Carme Portaceli (València, 1957), amb *Doña Margarita* (1985), treballaran posteriorment per al TEPV, a més d'alguns directors catalans (Albert Boadella i Pere Planella).

9 Vila (Albaida, 1954) va escriure i dirigir *Clarobscur* (1982) o *El drac roig de Roseville* (1983). Des de 1989 és el responsable del Centre Teatral Escalante. Podeu veure Rosselló (ed. 2006).

■ 1.2 Els inicis del teatre públic valencià

Durant els anys vuitanta assistim, a més, a la irrupció del teatre públic, en un primer moment, des de diputacions i ajuntaments i, un poc després, des de la Generalitat Valenciana i, més concretament, des de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència i el seu Servei de Teatre, Música i Cinematografia. Així, el 1979 es rescatava per a la gestió pública el teatre Principal, de València, i el 1980 s'arrendava l'antic "teatro del Patronato de la Juventud Obrera", el qual va passar a denominar-se Sala Escalante. Tots dos espais formaran els "Teatres de la Diputació" i s'iniciaran les activitats de producció pública, de la mà de directors com Juli Leal, amb *La dama del mar* (1981), qui també dirigirà *Hasta aquí llegó la riada* (1983), o Antonio Díaz Zamora (*Flor de Otoño*, 1982, i *Orquesta de señoritas*, 1985).¹⁰ El 1985 es posa en marxa a la Sala Escalante el projecte "Teatre dels Somnis", amb el qual començarà un procés que va acabar portant-la a una dedicació exclusiva i ben significativa al teatre per a infant (Herrerias, 2010). Durant els primers anys hi trobem espectacles dirigits per Vicente Genovés (*El carnaval de los animales*, 1986, *Un conte per al llop*, 1989), Juli Leal (*La comèdia de les equivocacions*, 1987), Rafael Calatayud (*Pinotxo*, 1989) o Manel Cubedo (*La guerra dels mons*, 1989).¹¹

Pel que fa a l'administració autonòmica, podem recordar la celebració durant desembre de 1982 de les Jornades de Teatre Valencià, fruit de les quals foren la creació del Consell Assessor de Teatre de la Conselleria de Cultura i les Sessions Extraordinàries de Treball del Consell Assessor de Teatre (octubre de 1984). La composició d'aquest consell ens pot donar una idea aproximada de quins eren aleshores alguns dels directors més destacats o coneguts. En formaven part, entre d'altres personalitats del món del teatre, els directors ja esmentats Antonio Díaz Zamora, Juli Leal, Eduardo Zamanillo, Ximo Vidal, a més de Màrius Silvestre, de La Cassola (Alcoi, 1955), Antonio González, de La Carátula (Elx, 1964) i el professor i director Antoni Tordera. Finalment, el 1985 es creava oficialment el Centre Dramàtic de la Generalitat Valenciana (CDGV), tot i que fins al març de 1988 no comptà amb seu pròpia, el teatre Rialto. Durant els anys de fun-

10 Per a una revisió de la trajectòria inicial de Díaz Zamora podeu veure Alcalde i altres (1993).

11 El primer encarregat dels muntatges fou José Luis Castro, director d'El Globo, de Sevilla, amb *Fantasia per a un joguet trencat* (1985) i *Al ritme dels somnis* (1986). Les produccions de l'Escalante, habitualment de resultats excel·lents, han estat realitzades per companyies valencianes i els directors d'aquestes han estat els seus responsables creatius.

cionament (1988–1993), l'ens tingué dos directors artístics que provenien del món de la direcció i de la docència: Díaz Zamora, qui dirigí *Taxi, al Rialto* (1989), i Antoni Tordera, director d'*El sueño de la razón* (1992) i *Le venin du théâtre* (1992).¹² El CDGV donà també cabuda, especialment en la segona etapa, a directors valencians amb una trajectòria estimable com Juli Leal (P.D.: *El teu gat ha mort*, 1992)¹³ i a d'altres que havien anat consolidant el seu treball al llarg dels anys vuitanta, com Vicente Genovés (*Pessoa en persona*, 1988), Carme Portaceli (*Los figurantes*, 1989), Rafael Calatayud (*El rufià en l'escala*, 1989), Carles Alfaro (*Entre els porcs*, 1990) o Santiago Sánchez (*La nit de Madame Lucienne*, 1992), els quals representen ja una nova promoció de creadors diferent a la dels directors dels anys seixanta i setanta.¹⁴

■ 2 Cap a una caracterització dels directors d'escena: les unitats de producció

No resulta fàcil abordar la direcció d'escena i defugir el que seria una llista de directors seguint alguna ordenació més o menys plausible. Nosaltres optarem per presentar aquesta activitat i la seua caracterització a partir de la consideració, en primer lloc, de les unitats de producció, tant privades com públiques i, en segon lloc, de les diferents modalitats de creació teatral. Si partim d'aquests dos elements, es podria afirmar, d'entrada, que gran part dels directors es troben vinculats històricament a una companyia. Ja hem esmentat els casos pioners d'Eduardo Zamanillo (P.T.V.) i de Ximo Vidal (Pluja Teatre) o els posteriors de Rafael Calatayud (La Pavana) i Santiago Sánchez (L'Om). Aquest fenomen es repeteix en companyies creades en els anys noranta, en les quals trobarem ja una tercera promoció de directors: Carles Alberola i Albena Teatre (L'Alcúdia, 1995), Joan Peris i el Teatre Micalet (València, 1995) o Ximo Flores i Teatro de los Manantiales (València, 1995). Això no és impediment perquè alguns d'aquests directors

12 Abans d'ocupar el càrrec de director del CDGV, Tordera havia creat espectacles com *Las cartas sobre la escena* (1984) o *Don Juan, Don Juan* (1985).

13 Leal va dirigir *Blues* (1996) per a Teatre de l'Ull (1992–2010), companyia que, a més de teatre de carrer, va produir alguns espectacles de text.

14 Podem recordar la presència en les produccions del CDGV de directors foranis de prestigi com Alfredo Arias (*La Marquesa Rosalinda*, 1988), John Strasberg (*L'home, la bèstia i la virtut*, 1988, *La señorita de Trévez*, 1990, i *Don Juan Tenorio*, 1992), Ariel García Valdés (*La quinta columna*, 1992) o Marcel Delval (*La sala de professors*, 1993). També trobem la direcció de Paul Weibel (Suïssa, 1943) en *El enemigo de la clase* (1993), un director que ha seguit treballant a terres valencianes. Per a més informació sobre el CDGV podeu veure Mayordomo (2000).

també hagen dirigit per a altres companyies, com, per exemple, Calatayud per a Bambalina i Moma, o per a produccions de caràcter públic. Existeixen, així mateix, algunes companyies que, al llarg de la seua trajectòria, han acudit a diferents directors per als seus espectacles, com ara Bambalina (Albaida / València, 1981), La Dependent (Alcoi, 1991)¹⁵ o Arden (València, 1995) i, sobretot, productores com Zircó (València, 1984)¹⁶ i Dramatúrgia 2000 (València, 2000).¹⁷

Així doncs, es podria parlar, per una banda, de companyies de director (o de director-autor) i, per una altra, de companyies més aviat d'actors, o directament productores sense una figura creativa associada. Tot i això, en els darrers anys s'observa una evolució que, en algunes companyies, ha consolidat un dels seus membres com a director. Aquest és el cas de Jaume Policarpo (Albaida, 1962) i Bambalina¹⁸ o Chema Cardeña (Córdoba, 1963) i Arden, amb la qual cosa se sumen al model de companyia d'autor-director.

Quant al sector públic, el 1994 començava a funcionar un nou organisme, Teatres de la Generalitat Valenciana (TGV), en substitució del CDGV, un organisme que, bàsicament, no ha estat a càrrec de directors d'escena i en el qual la producció pròpia, respecte a l'anterior ens, ja no ocupa un lloc central.¹⁹ En les produccions dutes a terme trobarem tant

- 15 Hi trobem, sobretot en els primers anys, el treball de l'alcoià Pep Cortés, qui, a més de la seua dedicació a la interpretació i de l'activitat desenvolupada a Catalunya, ha exercit en nombrosos ocasions com a director per a La Dependent. Aquesta companyia s'ha destacat per treballar en llengua catalana, primerament, amb espectacles que partien d'obres de Dario Fo (*Miracles*, 1991, *Ai, mare de Déu!*, de Fo i Ximo Llorens, 1993) i, posteriorment, amb textos d'autors valencians. Cortés, a més, va dirigir *Ferrabràs* (1987) per a Bambalina o *Un sopar de dimecres* (1996) per a Teatre del Quinzet. Anteriorment, Cortés havia estat vinculat a diferents companyies castellonenques.
- 16 Per a Zircó han treballat diferents directors com Pep Cortés (*La fruta prohibida*, 2004) o Paul Weibel (*Eres mi madre*, 2005).
- 17 Aquesta ha comptat per als seus espectacles amb directors com J. M. Reig (*A poqueta nit*, 2000), A. Jornet (*Fuera de juego*, 2000), Salva Bolta (*Vís a vis*, 2003) o Jaime Pujol (*Continuidad en los parques*, 2004, i *Ángel*, 2005). Tant Bolta com Pujol van dirigir també per a Teatre de l'Ull; tots dos han continuat la seua trajectòria fora de València.
- 18 Aquest ja havia dirigit *Aladí* (1990), *El jardí de les delícies* (1994) i *El retablo de Maese Pedro* (1996), i *Saurus* (1998) per a Pluja Teatre. Muntatges posteriors de Bambalina han estat *Historia del soldado* (2003), una producció de gran format creat en estreta col·laboració amb el músic Joan Cerveró i el Grup Instrumental de València, *La sonrisa de Federico García Lorca* (2004) i *Ubi* (2005), un gran espectacle coproduït amb Jácara i Paco Bascuñán, estrenat a la Nau de Sagunt.
- 19 J. M. Morera, M. À. Conejero, J. A. Gil-Albors, J. Millàs, J. Hinojosa i J. V. Martínez Luciano han estat responsables de l'organisme de 1994 a 2005, la qual cosa dóna compte de l'escassa continuïtat que ha pogut haver-hi en la consolidació d'un projecte i

directors veterans com de nous, amb escassa atenció, però, a la dramaturgia valenciana de nova creació²⁰: Juli Leal (*El defici per les vacances*, 1994, *Rosa de dos aromas*, 1999, *El camaleón*, 2002), Pep Cortés (*Poquelín-Poquelén*, 1994, *Terentius*, 1997)²¹, Paul Weibel (*Tango*, 1994), Vicente Genovés (programa *Eduard Escalante, 100 anys de teatre valencià*, 1995, *Las arrecogías del beaterio de Santa María Egipcíaca*, 1996, *Barioná*, 2005), Enrique Belloch (*Shoebos*, 1999)²², Ramón Moreno (*La Mandràgora*, 1994, i *Gnión*, 2005), Antoni Tordera (*En amores inflamada*, 2004)²³ o Rafael Calatayud (*El último beso*, 2005)²⁴. També hem assistit al treball de Carme Portaceli, amb els seus reeixits muntatges *Un enemigo del poble* (2003) i *Sopa de pollastre amb ordi* (2004)²⁵ i al del català Josep Maria Mestres amb *Les variacions Goldberg* (2005).

Aquesta panoràmica, pel que fa a les unitats de producció, es completa amb els directors vinculats a espais “independents” o “alternatius” de la ciutat de València, com el desaparegut Teatro de los Manantiales (1995), amb Ximo Flores, Carme Teatre (1995), amb Aurelio Delgado, i la Sala Círculo, on trobem Pablo Corral (Madrid, 1959), qui, instal·lat el 1986 a València, inaugura el centre de formació teatral “Estudio Dramático” el 1989. Corral ha desenvolupat un treball força personal on destaca l'acurada direcció d'actors a partir de textos, entre d'altres, de Samuel Beckett. Teatro de los Manantiales va nàixer el 1995 de la mà del director Ximo Flores i de l'actriu Ruth Atienza i ha oferit algunes de les produccions artísticament més innovadores dels darrers anys. Podem destacar *Acera derecha* (1999), amb text de Rodrigo García, *Escoptofília* (2000), la qual combinava textos dels joves dramaturgs Xavier Puchades i Arturo Sánchez Velasco amb el

---

d'unes línies de producció, especialment si tenim en compte que, llevat dels casos de Gil-Albors i de Millàs, el període de mandat ha estat força breu.

- 20 Per a més informació podeu veure Puchades (2006).
- 21 Cortés també dirigí el 1995 *L' aniversari de don Eduardo*, una interessant producció per a adults de la Diputació de València i La Dependent.
- 22 Belloch, actor, productor i director de llarga trajectòria, va dirigir posteriorment *Última batalla en el Pardo* (2002) i *Bumerán* (2002) per a Zircó.
- 23 Anteriorment, i després d'una sèrie de treballs vinculats a la Universitat de València, Tordera va dirigir *Su juguete preferido*, per a la Compañía de Comedias Manuel de Blas (2002).
- 24 Moreno ha estat ajudant de direcció en diverses produccions de TGV, com *Transterrados*, on també hem vist com a ajudant de direcció Amparo Urieta, directora, entre d'altres, de l'espectacle *Com un blues* (2004), una coproducció de TGV i la Mancomunitat de la Vall d'ignia.
- 25 Portaceli ha desenvolupat el seu treball sobretot a Catalunya. Tot i això, ha dirigit per a companyies valencianes: Arden (*El idiota en Versalles*, 1999, i *El banquete*, 2000) i Teatre Micalet (*Jubileum*, 2001).

treball físic i visual característic del director, o *Especulaciones* (2004), un espectacle que barrejava teatre i dansa, coproduït amb la companyia Noname-radar, amb textos de Sánchez Velasco i direcció de Flores i del coreògraf Rafa Linares. Molt més recent ha estat la creació d'Espacio Inestable (2003), on Jacobo Pallarés (Gandia, 1974) exerceix com a director, autor i intèrpret. Pallarés, procedent del teatre universitari, ha anat consolidant, al costat d'altres membres d'un col·lectiu ampli, una proposta cada vegada més sòlida, amb una línia de creació que combina textos no convencionals, accions físiques i una escena oberta amb projeccions audiovisuals i l'ús de noves tecnologies.

■ 3 Sobre els tipus de teatre i els seus directors

Per tal de fer-nos una idea més precisa de les coordenades on se situa el treball dels directors, podem fixar, d'entrada, algunes variables quant a la modalitat de creació teatral que habitualment aquests han desenvolupat. Així, podem establir-ne, inicialment, dos grans models. Per una banda, els treballs centrats en el teatre de sala, d'actors i de text per a adults i, per una altra, aquells altres que defugen aquest model, bé pel públic a qui s'adrecen, seria el cas del teatre per a infants (o familiar), o bé perquè el text dramàtic o un espai convencional no són components fonamentals del seu treball, com ocorre amb el teatre de carrer²⁶ o amb el teatre objectual (o de títelles).²⁷ Amb una mirada més centrada en la darrera part del període ací revisat, podríem establir un tercer model escènic per a adults, de caràcter multidisciplinar, on allò (audio)visual, corporal i textual comparteixen protagonisme.

Si tenim en compte aquests diferents models, es pot veure que hi ha directors que acostumen a situar-se en terrenys creatius concrets i habituals, lligats sobretot a una línia específica de producció, pròpia de les companyies en què s'integren, en la qual entren en consideració elements com el tipus de format dels espectacles (habitualment un format mitjà o petit), la llengua (tot i que hi ha companyies, diríem, bilingües) i el tipus de públic o circuit (comercial, teatres públics o alternatiu). Alguns altres han transitat, en canvi, per diversos models o formats teatrals, sovint amb aportacions

---

26 El treball de Xarxa Teatre suposà l'inici d'una línia important d'espectacles de carrer a les terres de Castelló, amb companyies com Visitants (1989) o Scura (1997) i directors com Tomás Ibáñez i Joan Raga.

27 Per aprofundir en el teatre de títelles podeu veure Herreras (2004).

puntuals però molt interessants des del punt de vista creatiu. Així, podem esmentar treballs d'Alberola (*Joan, el cendrós*, 1998, i *Artefactes*, 2003) i de Calatayud (*Escapa't amb mi monstre*, 1990/2006, i *El miracle d'Anna Sullivan*, 2001) quant al teatre per a infants i joves,²⁸ o, pel que fa al teatre de titelles, espectacles dirigits per Alfaro (*Quijote*, 1992), Ramón Moreno (*Jojo*, 1991, *Ulisses*, 1992, i *El fantasma de Canterville*, 1996) i Jorge Picó (*Pasionaria*, 2001) per a Bambalina.

■ 3.1 Entre el repertori internacional i el text contemporani

Dins les creacions de teatre de text per a adults es podria establir, a més, la distinció entre dos models, si considerem la procedència dels textos i la figura al voltant de la qual gira el treball artístic d'una companyia. Així, per una banda, tenim aquelles companyies que s'articulen al voltant d'un director d'escena i/o un productor, les quals acostumen a posar en escena, de vegades només en una primera etapa, textos del repertori internacional o textos contemporanis, versions-adaptacions d'autor estranger o, si més no, alié a la companyia. En aquest model podem encabir sobretot La Pavana, amb Calatayud, L'Om-Imprebís, amb Santiago Sánchez, la companyia alcoiana La Dependent, sobretot en un primer moment, i la Companyia Teatre Micalet, a més de les ja desaparegudes Moma Teatre i Posidònia.

Respecte a La Pavana i Rafa Calatayud (València, 1955), un dels directors més rellevants del panorama valencià, aquest ha treballat especialment a partir d'autors contemporanis en llengua anglesa, com Joe Orton, Tennessee Williams, Christopher Durang, Tom Stoppard... Calatayud va obtenir el guardó a la millor direcció, dins els Premis de Teatres de la Generalitat Valenciana, per *La dona de negre* (1992), de Susan Hill i Stephen Mallatrat. Altres muntatges destacats han estat *El mussol i la gata* (1989), de Bill Manhoff, *Estimat mentider* (1991), de Jerome Kilty, *Función para dos personajes* (1996), de Williams, o *Teràpies* (2005), de Durang. Una altra companyia que compta amb un director d'escena entre els seus membres fundadors és L'Om-Imprebís. Santiago Sánchez ha estat el responsable de la majoria dels muntatges, un treball que s'ha dedicat, en part, al teatre de text, com ara *Mort accidental d'un anarquista* (1983), de Fo, *Sirenas, trompetas y pedorretas*

---

28 El Centre Escalante ha permès als directors abordar treballs habitualment de major envergadura als que aquests podien fer des de les seues companyies. Cal tenir en compte que la majoria de companyies, més encara en el teatre per a infants, acostumen a produir amb formats mitjans o petits (dos o tres intèrprets).

(1992), de Fo, *Galileo* (1999), de Brecht, o *Quijote* (2003). Això no obstant, aquesta companyia assolí un enorme èxit amb treballs que partien de la improvisació, *Imprebis* (1994) i *Zapping* (1997), creats amb Michel López.

Respecte a Posidònia, Ramón Moreno creava el 1993, juntament amb Ferran Català, aquesta companyia que combinà els espectacles per a adults i els de caràcter familiar, sota la direcció de Moreno. Entre els primers, hi hagué *La Mandràgora* (1994), per a TGV, *Aquella nit amb Lluís* (1998), de Kevin Elyot, *Vodvil* (2000), d'Enric Benavent, i *La llei de la selva* (2001), d'Elvira Lindo. Entre els segons, *L'illa del tresor* (1993), *El llibre de la selva* (1995) i *El retorn de Robin Hood* (1997).²⁹ La Companyia Teatre Micalet, de la mà del director i actor Joan Peris i dels actors Ximo Solano i Pilar Almeria, va iniciar el seu treball el 1995 amb la recuperació del Teatre Micalet com a seu d'una companyia estable, un teatre que després fou reformat per esdevenir una sala polivalent que ha permés abordar formats diversos amb models d'espai escènic diferents. La seua producció, inicialment, se centrà en el teatre de repertori universal, fet en llengua catalana, i habitualment de gran format, sota la direcció, en una part ben important, de Joan Peris. Podem esmentar els primers muntatges com ara *Nàpols milionària* (1995), de Filippo, *Cantonada perillosa* (1996), de Priestley, *El burges gentilhome* (1996), de Molière, *Ay, Carmela!* (1997), de Sanchis Sinisterra, i els més interessants com *La ruleta russa* (2002), a partir de contes de Txèkhov, *Ací no es paga i s'ha acabat* (2003), de Fo, i *El temps i els Conway* (2004), de Priestley. Peris també ha estat el director de l'espectacle que més èxit popular va reportar a la companyia: *Ballant ballant* (1997, reposat el 2005).³⁰

■ 3.2 Creacions de director-autor (i intèrpret)

Per altra banda, comptem amb una sèrie de companyies que s'han format amb la presència d'un autor que alhora és director, actor i dissenyador. Aquestes són fruit de l'aparició d'una nova "fornada" de creadors a final dels anys vuitanta i especialment durant la dècada dels noranta, tot i que en aquests moments algunes d'aquestes iniciatives, malauradament, han anat

29 Moreno va dirigir el 1993 *Aquí Radio Andorra* de la desapareguda L'Americana Teatre i, entre d'altres, alguns espectacles per a Teatre de la Caixeta (1995), companyia dedicada sobretot al teatre familiar.

30 També n'han estat directors Ximo Solano (*La ronda*, de Schnitzler, 2002), el català Manel Dueso (*L'hostalera*, 2002, de Goldoni) i el director Konrad Zschiedrich (*La bona persona de Sezuan*, 2003, de Brecht, o *Don Juan*, 2004, de Molière). La companyia ha evolucionat posteriorment cap a la creació pròpia o als textos actuals.

quedant pel camí, com va passar amb Malpaso o amb Esteve y Ponce. Aquest model ens permet parlar d'una reactivació de les creacions d'autor nou, és a dir, d'un model que fonamenta els espectacles en la posada en escena de textos plantejats a partir de les possibilitats i voluntats d'una companyia. Aquesta línia de treball es pot veure com una via de portar a escena de manera regular l'escriptura pròpia, sovint sota la direcció dels mateixos autors, els quals, de vegades, també en formen part del repartiment i dels dissenyadors, en un procés de treball que fa difícil destriar text d'espectacle.

Podem situar les primeres creacions d'autor nou en el treball de Jáca-ra,³¹ tot i que, pel que fa al teatre en llengua catalana, destaquen les produccions de L'Horta Teatre, de la mà dels directors Carles Alberola, Imma Sancho i Roberto García, i d'Albena Teatre, amb Carles Alberola. L'Horta Teatre desenvolupa una producció tant de teatre per a adults com per a públic familiar i des de 1995 compta amb sala pròpia. Per a aquesta, Alberola va dirigir els textos *Viu com vulgues* (1998), un monòleg coescrit amb l'actor Alfred Picó, i *O tu o res* i *Nit i dia*, textos coescrits amb Ferran Torrent, estrenats el 1991 i el 1993 respectivament. Posteriorment, hi trobem l'actriu i directora Imma Sancho (València, 1964), la qual es va fer càrrec de tres espectacles per a públic familiar, *Llegenda de bandoler* (1994), *Merlí i el jove Artús* (1997) i *Àngel* (1999), i d'un muntatge per a adults, *Beatrís* (1996), amb text de Pasqual Alapont i coproducció de La Dependent. A partir de 2001, ha desenvolupat el seu treball a L'Horta Teatre el dramaturg i director Roberto García (València, 1968): *Les tres porquetes* (2001), *Iglú* (2002), amb direcció de Ramón Moreno, *Pelussa la intrusa* (2003) i *Maria Fideus* (2004). Quant a la producció per a adults, García ha escrit i dirigit *Follow me* (2000), *Miss Ceuta* (2001) i, la més interessant, *Pica, ratlla, triturada* (2005).³²

Pel que fa a Carles Alberola, aquest ha estat director dels espectacles produïts per Albena, habitualment també escrits (o coescrits) i interpretats per Alberola mateix. En un primer moment, dins el denominat cicle d'Enric Balaguer, portà a terme *Currículum* (1994), espectacle escrit i dirigit amb Pasqual Alapont, *Estimada Anuchka* (1995), *Per què moren els pares?* (1996),

31 Recordem els muntatges de Juanluis Mira (Orihuela, 1955) des de 1988 amb textos de Rafael González (Alacant, 1966) i Paco Sanguino (Alacant, 1964): *013 Varios: Informa Prisión* (1988), *Ehis* (1989) i, posteriorment, a partir de textos del mateix Mira.

32 García es donà a conèixer amb la companyia Malpaso, on va dirigir els seus textos *Crònica* (1996) i *Òxid* (1998). Inicià, després, una col·laboració amb Albena, sobretot en el terreny de l'escriptura i com a ajudant de direcció. *Perfect* (2004) fou escrita i dirigida per García per a Albena.

codirigit amb Juan Mandli, i *Mandíbula afilada* (1997). Posteriorment, Alberola dirigirà alguns espectacles, de gran èxit, coescrits amb Roberto García: *Besos* (1999) i *Spot* (2002). També s'ha aproximat a alguns textos aliens: *Paraules en penombra* (2001), a partir de textos de Gonzalo Suárez, i *La teua vida en 65 minuts* (2003), del català Albert Espinosa. De 2004 és *Almenys no és Nadal*, amb text i direcció d'Alberola per al Teatre Nacional de Catalunya dins el projecte T6.³³ Igualment, podem esmentar el cas singular del creador Xavi Castillo (Alcoi, 1967) i *Pot de Plom* (1992), amb muntatges com *Pànic al centenari*, *Jordiet contraataca*, *Defecte 2000* o *The best of... Jordiet*, etc., en què destaca l'aportació d'un discurs crític i alhora còmic respecte a l'actualitat, on el pes del treball escènic recau en els dots de transformació i desmultiplicació de Castillo, el qual ha esdevingut el referent de més èxit del que seria un nou teatre popular en llengua pròpia.

Altres exemples d'aquest model són les companyies Hongaresa i Arden, tot i que aquestes han comptat, sobretot a l'inici, amb el treball d'altres directors valencians i foranis. No obstant això, Paco Zarzoso (Port de Sagunt, 1966) sembla haver-se consolidat, a hores d'ara, com a director d'Hongaresa de Teatre,³⁴ companyia creada el 1995, que compta, a més, amb l'actriu Lola López i la dramaturga catalana Lluïsa Cunillé. Els seus muntatges, normalment de petit format i en castellà, han partit de l'escriptura ben personal de Zarzoso i Cunillé.³⁵ Chema Cardeña (Córdoba, 1963), juntament amb l'actor Joan Carles Garés, creà el 1995 Arden Producciones, la qual ha estrenat sempre textos (o versions) de Cardeña dirigits, en un primer moment, per l'anglès Michael McCallion, Antonio Díaz Zamora o Carme Portaceli; Chema Cardeña, però, ha passat d'ocupar lloc d'ajudant

33 *Besos* rebé el premi de les Arts Escèniques de la Generalitat Valenciana al millor espectacle. *Paraules en penombra* fou guardonat amb el premi a la millor direcció i amb el premi de la crítica de València a la millor direcció escènica. *Almenys no és Nadal* va rebre els premis de la crítica de València al millor text i direcció. Per a més informació podeu veure García (2004).

34 Amb anterioritat, des de Grieta Teatro, Zarzoso havia codirigit amb Cristina García *L'afilador de pianos* (1992), i López, *Un home, un altre home* (1995).

35 La creació inaugural fou *Intemperie* (1995), dos monòlegs de Cunillé i Zarzoso, amb direcció de López; *Vacantes* (1997) partia d'un text de Cunillé i la direcció de Zarzoso. Per a la tercera producció, *Cocodrilo* (1998), amb text de Zarzoso, es va recórrer a Alejandro Jornet. *L'afér* (1999), amb text de Cunillé, fou dirigit pels basc Alberto Bokos. Amb *Viajeras* (2000), text de Zarzoso i Cunillé, Zarzoso tornava a la direcció. El 2000 s'estrenava *Mirador*, un muntatge coproduït amb Moma i dirigit pel català Xavier Albertí. *El hipnotitzador* (2002), de Zarzoso, comptà amb la direcció de Zarzoso i el català Toni Casares. Zarzoso dirigí *Sólo ante el delirio* (2005), espectacle que iniciava l'aventura en solitari de Gerardo Esteve.

de direcció (*El banquet*, 2000) a assumir les tasques de direcció des de 2001 amb *La reina asesina*. També en altres companyies trobem aquest model de creació d'autor-director, com en la desapareguda Malpaso, creada el 1994, on gaudírem dels treballs d'Alejandro Jornet (Marroc, 1956), a més dels ja citats de Roberto García.³⁶ Una altra de les novetats durant els anys noranta va ser Jerónimo Cornelles (Buenos Aires, 1976) i la companyia Bramant Teatre (València, 1996).³⁷ Una incorporació més recent ha estat la de Jorge Picó (València, 1968) amb la companyia Ring de Teatro, la qual va estrenar el 2003 *Joe Zárate te necesita*, amb text, interpretació i direcció de Picó mateix, i *Non solum* (2005), aquesta vegada deixant de costat la vessant interpretativa en mans de l'actor català Sergi López.³⁸

■ 3.3 Altres directores i directores

D'entre les companyies de creació posterior, podem esmentar Combinats (Aldaia, 1997), actualment desapareguda, la qual va destacar sobretot en el camp del teatre familiar. Aquesta es va nodrir de l'interessant treball del director, actor i dissenyador Joan Miquel Reig (Petrer, 1969), el qual ja havia dirigit amb anterioritat *Els viatges de Marco Polo* (1996) per al Centre Teatral Escalante.³⁹ De les produccions de Combinats Reig ha dirigit *...I perdona per les faltes de ortografia* (1998), *Paraules a les butxaques* (2001) i la destacable *La volta el món en 80 dies* (2005), juntament amb Victòria Salvador, la qual havia dirigit per a la companyia *Un de sol* (2000), el primer espectacle per a adults de Combinats.⁴⁰ L'actriu Cristina García ha dirigit per a aquesta companyia *Espinacs* (1999), *Romeo i Julieta* (2003) i un segon espec-

---

36 De Jornet recordem *Sueño*, amb text de Peyró, i sobretot *Retrato de un espacio en sombras*, *La mala vida* o *Augustus Monk a punto de perder el equilibrio*

37 Cornelles ha estat autor i director de *Poniente* (2002) i *La fiebre de Thomas* (2003). *Construyendo a Verónica* (2006), muntatge de Bramant de caràcter ben especial, fou dirigit per Imma Sancho, Gemma Miralles i Ita Aagaard. Aagaard, actriu i també autora, ha dirigit *Autoretrato de Frida Kablo* (2001), *Azotea* (2002) o *Táximetros* (2004).

38 Picó dirigí anteriorment *Pasionaria* (Bambalina, 2001), un espectacle de caràcter interdisciplinari que ha estat un exponent clar de la voluntat experimental de la companyia i de la formació i experiència professional anterior de Picó. A hores d'ara, Picó desenvolupa la seua activitat des de Catalunya.

39 També codirigí *Souvenir* (1999) per a La Dependent/L'Horta Teatre, amb l'actor Juli Cantó.

40 Salvador va dirigir *Bona nit, mare* (TGV, 2001) i ha estat ajudant de direcció en diferents espectacles de companyies diverses.

tacle per a adults, *Swimming pool* (2003). També l'actor Pep Ricart assumí la direcció per a Combinats en l'espectacle *Castigats* (2001).⁴¹

Així mateix, dins una gradual incorporació de la dona al camp de la direcció,⁴² trobem el treball de Gemma Miralles (Alcoi, 1973), desenvolupat, primer, a la companyia Bambalina (*Cyrano de Bergerac*, 1998, adaptació de Jaume Policarpo i *Lennon*, 2002, amb text de Policarpo) i, posteriorment, per a La Dependent, amb *El botí* (1999), de Joe Orton, coproducció de La Dependent i TGV, *Una teoria sobre això* (2002) o *Bultaco 74* (2004), amb textos de Pasqual Alapont.⁴³ A més, tenim els noms de dues actrius i directores, membres de companyies creades a València ja en el nou segle, en els espectacles de les quals hi ha una important presència de l'element visual, del treball corporal de l'interpret i la creació de dramaturgies pròpies. Es tracta d'Eva Zapico (amb Còpia Izquierda, 2004) i de Pau Pons (València, 1979), membre d'El Pont Flotant (2000) i responsable dels espectacles *What a wonderful war* (2002) i *Trànsit, el viatge de Juanillo Cabezas* (2004).

■ 4 Carles Alfaro, creador d'escena

Sens dubte, el nom de Carles Alfaro (València, 1960) representa la figura del director d'escena durant els anys d'activitat de la companyia Moma Teatre (1982–2004), on aquest exercí les funcions de director artístic. Ara bé, Alfaro ha estat i és, a hores d'ara es pot dir amb major rotunditat, més que això, atès que, després de la desaparició d'aquesta companyia cabdal, la seua trajectòria com a director ha continuat més enllà de les nostres terres, especialment des de Barcelona i Madrid. En tot cas, seria bo iniciar aquesta revisió de l'activitat d'Alfaro tot recordant que Moma Teatre va lluitar també per disposar d'un espai propi on poder treballar i exhibir els seus espectacles, la qual cosa, finalment, donà lloc a Espai Moma (1997–2004).⁴⁴

41 Ricart havia dirigit en la companyia Debarrani *Dani i Roberta* (1993) i *Nocturns* (1995).

42 Durant els anys noranta veiem alguns espectacles d'Inma Garín, Lola López o Esther Alabor; aquesta darrera ha continuat la seua activitat teatral a Astúries.

43 Ha dirigit també espectacles per a Teatre de la Caixeta, Fòrum Teatre i Educació i Anem Anant, companyies centrades en el teatre per a infants i adolescents.

44 Podeu resseguir la història de la companyia i dels seus diferents espais fins arribar a l'Espai Moma en Sirera (2003).

■ 4.1 Carles Alfaro i la companyia Moma Teatre

La història compartida Alfaro-Moma compta, si se'n permet dir-ho així, amb un epíleg que inclou els dos primers treballs de l'aleshores anomenada La Moma Teatre: *The Knack* (1982), d'Ann Jellicoe, on Alfaro intervé com a actor i ajudant de direcció,⁴⁵ i *El malalt imaginari* (1983), en què aquest assumirà ja la tasca de director. Aquest primer moment acaba, després d'un muntatge no gaire reeixit del text de Molière, amb una estada a Londres, durant la qual es diplomà com a director per The British Theatre Association for Directors and Drama Instructors. Es podria afirmar, així doncs, que és a partir de 1985 quan es dona un nou inici a l'activitat de Moma Teatre, amb un primer muntatge, *El montaplato*, on Carles Alfaro intervé com a director, però també com a actor i dissenyador de l'espai escènic i de la il·luminació.

Com ja hem remarcat, la major part dels directors han estat abans intèrprets, o compaginen habitualment aquestes dues tasques. En el cas d'Alfaro, el treball d'interpretació perdrà protagonisme de manera ràpida, tot i que el podem tornar a veure en una de les escenes de *Nascuts culpables* (2000). En canvi, les tasques d'escenògraf i de dissenyador d'il·luminació seran constants en direccions posteriors per a Moma, en muntatges de la companyia dirigits per altres o per a produccions de diverses companyies. Aquests dissenys seran un complement excel·lent al treball global de direcció i, en gran part, seran responsables de l'estil i de la qualitat final dels muntatges de Moma Teatre. Una trajectòria on, a més, l'ús de la llengua catalana va acabar per esdevenir la llengua dels seus espectacles i, fins i tot, un dels trets de les produccions i del treball de la companyia en una ciutat més orientada a oferir programacions teatrals en castellà.

Després de l'acostament al text de Pinter citat adés, vingueren una reposició d'*El montaplato* (1987),⁴⁶ que incorporava Joaquín Hinojosa com a actor,⁴⁷ i les direccions de *Cel enllà tot són vinyes* (1988), *Inèrcia* (1989), *Basted* (1990), *El cas Woyzeck* (1992), *Metro* (1993), *Borja-Borgia* (1995), *L'urinari*

---

45 La direcció d'aquest espectacle fou de l'argentí Martín Adjemián.

46 Aquest text fou muntat, en llengua catalana, el 1993 i el 1996.

47 Hinojosa (Madrid, 1951) hi tingué una important presència com a director, tot i que desenvolupant també altres tasques. Dirigi dos grans muntatges fets a partir de textos de Ionesco, *La cantant calba* (1991) i *La llitja* (1996), a més de codirigir, amb Alfaro, *Borja-Borgia* (1995). Hinojosa, a més, dirigi espectacles com *Alicia* (1997) per a Bambalina. La seua activa presència en el teatre valencià va acabar en ser apartat del càrrec de director de TGV el 2004, lloc que ocupà durant un breu període de temps.

(1996), *L'altre* (1997), *Càndid* (1995/1999),⁴⁸ *Nascuts culpables* (2000), *Varietés a la cuina* (2000), *Incendiaris* (2001), *La caiguda* (2002), una funció de textos breus de Pinter, formada per *Una Alaska particular*, *Estació Victòria*, *La penúltima copa* i *Celebració* (2002), i *Les llums* (2003).

Duts per la simplificació pròpia d'un article de caràcter panoràmic, hem situat anteriorment Alfaro en el grup dels directors que han treballat a partir de textos del repertori o dels clàssics contemporanis; ara bé, no podem oblidar, si fem una ullada als títols citats, que alguns dels seus muntatges més emblemàtics no entrarien en aquesta línia de treball. Això no obstant, podem recordar l'interès que Alfaro ha mostrat per un d'aquests ja clàssics contemporanis, Harold Pinter, al qual, a més dels diversos muntatges d'*El muntaplats*, dedicà tot un cicle a l'Espai Moma durant la temporada 2002–2003, cicle que s'avançà al reconeixement mundial que va comportar la concessió del Nobel el 2005.⁴⁹ O també els muntatges d'*El malalt imaginari*, de Molière, *Cel enllà tot són vinyes*, una versió lliure de textos de Ghelderode, *El cas Woyzeck*, una versió lliure del *Woyzeck* de Büchner, o *Incendiaris* de Max Frisch.⁵⁰

Una part dels seus muntatges han tingut com a base l'escriptura autòctona, circumstància que es relaciona, cronològicament, amb el que ha estat considerada la represa del teatre de text de nova autoria durant els anys noranta. Concretament, tres espectacles se situen dins aquesta línia: *Metro* (1993), amb text de Paco Sanguino i Rafael González, *L'urinari* (1996), de Sanguino, i *L'altre* (1997), de Paco Zarzoso.⁵¹ Una línia, però, que semblà esgotar-se en poc de temps, tot i que Moma coproduirà amb dues companyies valencianes *Mirador* (2000), amb text de Zarzoso (Hongaresa de Teatre), i *Paraules en penombra* (2000), una dramatúrgia d'Alberola (Albena Teatre) bastida amb textos de Gonzalo Suárez. En altres dues ocasions ens

48 La primera versió d'aquest espectacle fou una coproducció amb la companyia catalana Talleret de Salt.

49 Sobre el seu interès per aquest autor, Alfaro declarava que “Pinter me marcó porque la carpintería de su escritura es soberbia. Trabajando con Pinter he aprendido aquello que después he podido aplicar a otros autores. Cuando decidí montar una temporada entera en Espai Moma sobre él algunos pensaron que era una locura. Se trataba de un capricho, pero al mismo tiempo era consciente de que los actores iban a aprender mucho de la experiencia. Y así fue.” (Seguí, 2008).

50 Amb *El cas Woyzeck* va obtenir el guardó a la millor direcció dins els Premis de Teatres de la Generalitat Valenciana. Aquest premi l'aconseguí posteriorment per *Metro*, *Càndid* i *Nascuts culpables*.

51 Aquest darrer espectacle aconseguí diversos guardons dins els Premis de Teatres de la Generalitat Valenciana (1998), entre ells el de millor espectacle.

trobem davant la direcció d'adaptacions teatrals: *Càndid* (1995/1999), a partir de l'obra de Voltaire, a càrrec d'Hinojosa, i *La caiguda* (2002), adaptació de Rodolf Sirera del text de Camus; a més de *Borja-Borgia* (1995), de Manuel Vicent, amb adaptació i dramaturgia d'Alfaro i Hinojosa. Finalment, tenim tres casos en què l'espectacle esdevé creació col·lectiva, pròpia o dramaturgia a partir de textos no teatrals: *Inèrcia* (1989), creació col·lectiva, *Basted* (1990), muntatge creat a partir d'una idea d'Alfaro, *Nascuts culpables* (2000), una dramaturgia d'Alfaro i Joaquim Candeias feta a partir d'entrevistes reals de Peter Sichrovsky,⁵² i *Varietés a la cuina* (2000), basat en una idea d'Alfaro, seguint el model anterior de *Basted*.⁵³

■ 4.2 Treballs fora de Moma Teatre

No tot el treball de direcció d'Alfaro, però, s'ha desenvolupat en relació amb Moma, ja que Alfaro, dins l'àmbit valencià, fou director d'*Entre els porcs* (1990), d'Àthol Fugard, una producció del Centre Dramàtic de la Generalitat Valenciana, i de *Quijote* (1991), per a Bambalina, un espectacle excel·lent de titelles per a adults de molt llarga vida i nombrosos reconeixements. En altres tasques també podem veure la seua petja, especialment en produccions d'Albena Teatre. Per a *Per què moren els pares?* (1996), *Joan, el Cendrós* (1998) i *Besos* (1998) dissenya l'escenografia i la il·luminació. En *Paraules en penombra* (2000), un muntatge realment interessant, coproduït per Albena i Moma, Alfaro dissenya la il·luminació; així mateix, el trobarem en el disseny de llums de *Spot* (2002), juntament amb Ximo Olcina. També participarà com a dissenyador de l'espai i il·luminador en *Los hermanos Pirracas en Nemequitépá* (1998), de la companyia Esteve y Ponce. Fou el responsable de la il·luminació de *Lisístrata* (2003), un muntatge de gran format, de Carles Santos, produït per la Ciutat de les Arts Escèniques de Sagunt i estrenat a la Nau de Sagunt. Per últim, podem esmentar els treballs, amb molt bones crítiques, que dugué a terme amb l'Institut Valencià de la Música, de dues òperes de Mozart: *Don Giovanni* (2004) i *Les noces de Fígaro* (2005).

Podem veure, així mateix, una dedicació a la creació teatral fora de València, la qual s'iniciava en el període final de la seua formació com a

52 Aquesta dramaturgia ha estat publicada per l'editorial 3i4.

53 En un moment en què Espai Moma es trobava en ple funcionament, hi veurem el treball de dos dels directors valencians més consolidats: Rafael Calatayud (*Naturalesa i propòsit de l'Univers*, de Christopher Durang, 1999) i Antonio Díaz Zamora, a qui encarregà un dels programes Pinter, format per les peces *Nit*, *Monòleg* i *La col·lecció* (2002).

director a l'estranger, tot participant com a ajudant de direcció a Oslo en un muntatge de *Somni d'una nit d'estiu* (1985), dirigit per Franzisca Aarfлот; amb aquesta mateixa directora repetirà en *La vida es sueño* (1988). En aquests anys el tindrem, també com a ajudant de direcció, en *Poeta en Nueva York* (1986), espectacle a càrrec d'Hinojosa, i col·laborant en *Quimera i Amor de Don Perlimplín con Belisa en su jardín* (1990), dirigit per José Luis Gómez. Vinculat a aquests dos homes de teatre, importants en la seua trajectòria, el tornarem a trobar en *Una llamada para Pirandello* (1991), de Tabucchi, una producció del Centro Dramático Nacional, dirigida per Hinojosa, i en *Lope de Aguirre, traidor* (1992), de Sanchis Sinisterra, amb direcció de Gómez. Ja com a director, el veurem en *Las sillas* (1997), de Ionesco, una producció de la companyia madrilenya Teatro de la Abadía, en què, a més, dissenya l'espai i la il·luminació.⁵⁴ El 1999 dirigirà i dissenyarà l'espai de *Los misterios de la ópera*, una adaptació teatral de l'obra de Javier Tomeo, per a una altra companyia madrilenya, Geografías Teatro. A finals de 2002 estrena en castellà, a Salamanca, el programa *Una Alaska particular, Estació Victòria, La penúltima copa i Celebració*, de Pinter, coproducció de Moma i Salamanca 2002, amb motiu de la capitalitat cultural d'aquesta ciutat. A partir de 2002 el veiem vinculat al Teatre Nacional de Catalunya, amb *La caiguda*. El 2003 seguirà amb el muntatge de *L'escola de dones*, de Molière, i, posteriorment, *Ròmul El Gran*, de Dürrenmatt, el 2005. El mateix 2005 estrena *La controversia de Valladolid*, de Jean-Claude Carrière, una producció de Bitò Produccions, Grec 2005 i Esfera Espectacles. Malauradament, aquests darrers muntatges no van ser programats a València. Tampoc, una vegada desapareguda Moma Teatre, hem tingut ocasió de tornar a veure Alfaro desenvolupant la tasca de director dins l'àmbit valencià.

■ 4.3 Dos grans espectacles: *Nascuts culpables* i *La caiguda*

Deixant de banda el brillant i petit muntatge de *Quijote* per a Bambalina, voldríem recordar de manera especial dos dels espectacles d'Alfaro que vam poder gaudir durant els últims anys de producció de Moma Teatre. Es tracta d'espectacles que, tot i ser de caràcter ben diferent, comparteixen el fet de ser adaptacions de textos no teatrals: *Nascuts culpables* i *La caiguda*.

54 En aquesta producció Joaquim Candeias va fer d'ajudant de direcció, la traducció i versió del text estigué a càrrec d'Hinojosa i la interpretació fou de Verónica Forqué, José Luis Gómez i Alberto Jiménez.

Aquests són per a nosaltres una representació del bo i millor del talent creador d'Alfaro, que, a més de la direcció d'actors, es vincula a una dramaturgia i a una estètica poderosa, directament lligada a un treball ben especial amb l'espai i amb la llum.⁵⁵

La caiguda (2002) partia del text narratiu de Camus i comporta la idea de posar en escena, per primera vegada, un gran monòleg. El muntatge d'aquest monòleg, adaptat per Rodolf Sirera, es trobarà amb altres dos creadors de primer ordre: Francesc Orella, un actor magnífic, i el dissenyador Alfaro, qui, des d'una aparent senzillesa d'elements, farà que l'espectacle, a més dels valors propis del text i de la capacitat del seu intèrpret, esdevinga un treball plàstic de gran impacte, de la mà de l'aigua, de la il·luminació i d'un llit com a únic objecte escenogràfic. Poques vegades amb tan poc s'aconseguia tant des del punt de vista estètic, però també des del punt de vista de construir un correlat visual tan poderós a les paraules dites i a la interioritat d'un personatge.

Finalment, tot i que cronològicament és anterior, volem recordar *Nascuts culpables* (2000), un espectacle cabdal en la trajectòria d'Alfaro, realitzat amb Joaquim Candéias. En aquesta ocasió, el repte fou transformar un material no literari, d'enorme profunditat psicològica i càrrega emocional, en espectacle. Ara bé, la proposta, marcada igualment per la simplicitat d'elements i per un regust de teatre-document, s'allunyava de la convencionalitat per situar-se en un terreny de frontera entre el teatre i l'audiovisual; amb un gran encert en la resolució formal que motivava un treball actoral diferent amb el primer pla o el pla mitjà com a protagonistes. Com no, el planter d'onze actors i actrius estigueren a l'alçada, amb unes interpretacions que, individualment, no deixaven de ser bàsicament monòlegs. Sense menystenir els altres intèrprets, sempre recordarem d'aquest muntatge el treball final de Cristina García. Potser en aquesta línia de treball és on Carles Alfaro ha aportat una gran lliçó teatral i on esdevé un creador teatral en el sentit més global. Recordant paraules del crític Francesc Masip (dins Sirera, ed. 2003: 146), referides a *La caiguda*, “allò cert és que es pot ser (s'ha de ser) modern sense recórrer als espasmes, la trencadissa i els esgaldinys que fan les delícies dels exhibicionistes de torn o als jocs verbals aerostàtics amb què s'enjogassen certs dramaturgs suposadament experi-

---

55 Aquests dos muntatges reberen, entre d'altres, el guardó al millor espectacle tant dels Premis de Teatres de la Generalitat Valenciana com de la Crítica Valenciana. *Nascuts culpables*, a més, va rebre el premi al millor espectacle revelació dins els Premis MAX de les Arts Escèniques.

mentals”. Res més lluny de l’esperit de Carles, el qual sembla buscar més aviat la bellesa i l’efectivitat escèniques des d’una aparent senzillesa o des d’un joc d’equilibris, sense renunciar, això sí, a complexitats tècniques. Tot això al costat d’una profunda confiança en la paraula com a motor de la teatralitat, una paraula que indaga i mostra la complexitat humana, especialment aquella que des de les nostres actuacions reflecteix interioritats i conflictes.⁵⁶

■ 5 Una visió de conjunt

Després del recorregut presentat, podem establir algunes generalitzacions respecte al conjunt dels directors i als models de creació escènica més habituals del període revisat, tot i saber que allò que direm no deixarà de ser una simplificació que no pot amagar la dificultat de reduir el complex i variat panorama de la direcció al llarg de més de dues dècades. I això sobretot per la diversitat de situacions i de trajectòries, fruit de la dificultat d’esdevenir bàsicament director d’escena, per la necessitat o el desig de compaginar diferents facetes creatives, per voler dur endavant una companyia pròpia o per la inconsistència d’un sector públic que no permet consolidar trajectòries i línies creatives de referència.

Considerem que, a hores d’ara, es poden distingir tres models de direcció o de directors que, en gran mesura, tenen un correlat en l’evolució de la creació teatral des dels anys seixanta i setanta. En primer lloc, trobem directors que, tot formant part o no d’una companyia, han centrat el seu treball en la posada en escena de textos del repertori internacional o de contemporanis estrangers. Aquesta modalitat ha estat representada per directors veterans com Antonio Díaz Zamora i Juli Leal o per altres de més joves amb companyia pròpia (Rafael Calatayud o Santiago Sánchez), on la tria dels textos i la direcció d’actors n’han estat protagonistes. En segon lloc, hi ha aquells directors que, amb companyia pròpia o habitual, han desenvolupat un treball de dramaturg-director (i molt sovint d’actor o dissenyador). Aquest model reuniria tant directors de companyies l’origen de les quals es troba als anys setanta (Eduardo Zamanillo i Ximo Vidal)

---

56 En aquest sentit, Alfaro (Seguí, 2008) contestava quant a la tria dels textos de la manera següent: “La lista no tiene coherencia de fecha de nacimiento pero sí un elemento común. Son textos que apelan al alma humana, a la conciencia porque será lo único que nos salvará. Si uno no se mueve por su propia conciencia y espera que le den estímulos va por mal camino. Hay que apelar a que las mentes estén cada día mejor formadas para que el ser humano pueda decidir por sí mismo.”

com als noranta (Carles Alberola, Paco Zarzoso o Chema Cardena), mitjançant el qual s'ha fixat una certa personalitat o "marca" creativa. En tercer lloc, tenim una sèrie de directors que, tot i ser també en algun cas dramaturg i comptar amb companyia pròpia, el seu treball actual ja no parteix d'un text dramàtic més o menys convencional. En aquest model, d'origen més recent, la gestualitat, les accions físiques, la coreografia, els objectes, allò visual, audiovisual i les noves tecnologies, han assolit una presència de primer ordre, al costat de l'element verbal, molt sovint present en forma de monòlegs o de textos de procedència i format diversos. Així mateix, s'hi abandona l'escena frontal i la quarta paret per obrir-se a noves experiències d'interacció. La representació d'aquesta línia, vinculada al teatre alternatiu, estaria a càrrec de directors com Ximo Flores, Eva Zapico o Jacobo Pallarés/Inestable. En una posició intermèdia entre el segon i tercer models trobaríem el treball de Jaume Policarpo, Roberto García o Pau Pons/El Pont Flotant.

Evidentment, aquesta caracterització no comporta cap valoració en termes qualitatius, sinó que en cadascun d'aquests models hem pogut trobar espectacles més reeixits o menys. En tot cas, proposar uns models pot deixar de costat trajectòries de difícil ubicació que han transitat per maneres de fer diverses, com ocorre amb directors que es troben vinculats a les línies de producció de companyies diferents i d'institucions públiques, com ara el treball de Pep Cortés, Antoni Tordera, Ramón Moreno o Gemma Miralles. En tot cas, dins aquest conjunt, ja ric i variat, hem volgut centrarnos en Carles Alfaro, el representant més destacat del director-creador d'un teatre de text, en llengua catalana, amb una posada en escena acurada i renovadora, sense ser radicalment rupturista quant al model del teatre dramàtic. Un director que, com ha ocorregut amb altres casos ben rellevants, ha hagut de desenvolupar el seu treball posterior fora de València. ■

■ Bibliografia

- Alcalde, Gonzalo i altres (1993): «Antonio Díaz Zamora», in: Aznar Soler, Manuel / Diago, Nel / Mancebo, M. Fernanda (eds.): *60 anys de teatre universitari*, València: Universitat de València, 81–92.
- Cubedo, Manel / Vila, Vicent / Herreras, Enrique (1995): *La Sala Escalante i el teatre infantil valencià*, València: Diputació.
- García, Roberto (ed.) (2004): *Albena Teatre. 10 anys amb el somriure d'un bes*, Alzira: Bromera.

- Gonga, J. Enric (2004): *El teatre a la Safor (1939–2000)*, Gandia: CEIC Alfons el Vell.
- Herreras, Enrique (2001): *València-Cinema. Studio S. A.: 25 años de resistencia cultural*, Alzira: Algar
- (2004): «El teatre de titelles a la Comunitat Valenciana: de la Transició als nostres dies», in: Policarpo, Josep i altres: *El titella perseverant*, Albaida: MITA Publicacions, 49–113.
- (2006): *30 anys de L’Horta. 30 anys de teatre valencià*, Alzira: Bromera.
- (2010): *25 anys. Escalante Centre Teatral*, València: Diputació.
- Mayordomo, Alfredo (2000): «Al voltant del teatre públic valencià: El Centre Dramàtic de la Generalitat Valenciana», in Rosselló (ed.), 141–175.
- Puchades, Xavier (2006): «Nuevas promociones de autores dramáticos en el teatro valenciano (1984–2005)», *Stichomythia* 4, <<http://parnaseo.uv.es/stichomythia.htm>> [30.11.2012].
- Rosselló, Ramon X. (1997): «Sobre el teatre independent valencià i la nova escriptura teatral», *Caplletra* 22, 217–230.
- (2010): «Los inicios de la ‘nova dramaturgia’ valenciana: del tardofranquismo al estado de las autonomías», *Pygmalion* 1, 51–70.
- (2011): *El teatre català del segle XX*, Alzira: Bromera.
- (ed.) (2000): *Aproximació al teatre valencià actual (1968–1998)*, València: Universitat de València.
- (ed.) (2006): *25 anys pràcticament inventats. Bambalina Teatre Practicable*, València: Bambalina.
- Seguí, J. Ramon (2008): «Carles Alfaro: “La cultura es aquí solo un escapate”», *Levante-EMV*, 13 de juliol.
- Sirera, Josep Lluís (ed.) (2003): *Moma Teatre 1982–2002. Vint anys de coherència*, Alzira: Bromera.

■ Ramon X. Rosselló, Universitat de València, Departament de Filologia Catalana, Avda. Blasco Ibáñez, 32, E-46010 València, <ramon.rosello@uv.es>.

Zusammenfassung: Dieser Beitrag beschäftigt sich mit der Figur des Bühnenregisseurs in València seit Beginn der Demokratie bis hin zu den ersten Jahren des 21. Jahrhunderts, ein bis jetzt noch wenig beleuchteter Aspekt des dramatischen Schaffens. Dabei werden an erster Stelle die Produktionseinheiten (Privattheater oder öffentlich getragene Theater) berücksichtigt und auch auf verschiedene von den Regisseuren ausgeübte Theaterpraktiken (Sprechtheater, Zimmertheater, selbst konzipierte Werke...) eingegangen.

gen. An zweiter Stelle folgt ein genauerer Überblick zum Schaffen des bedeutendsten Regisseurs in València während des erwähnten Zeitraums gegeben, Carles Alfaro (València, 1960), dessen Bühnenaktivität besonders als Leiter des Ensembles *Moma Teatre* (1982–2004) hervorzuheben ist. ■

Summary: This article focuses on the figure of the theatre director in València from the beginning of the democratic era up to the first years of the twenty-first century. This is an aspect of theatre which has so far been little studied. To begin with, we give an overview of this figure, taking into account on the one hand the type of theatrical institution involved (public or private), and on the other, the type of theatre (text-based, indoor...) in which directors have usually worked. We then offer a more detailed picture of the most outstanding director of this period in València, Carles Alfaro (born in València in 1960), who did important work at the head of the *Moma Teatre* company (1982–2004). [Keywords: Valencian theatre; theatre director; theatre production; theatre companies; Carles Alfaro] ■